

РОЛЬ СФЕРИ ПОСЛУГ У ПОСІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТА РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано фактори, що сприяли прискореному розвитку сфери послуг у розвинених країнах світу, виявлені особливості динаміки сектору у різних країнах, відмінності у темпах розвитку різних видів послуг.

The paper provides the analysis of factors that had a favourable impact on services sector development in developed countries, highlights the peculiarities of sector dynamics trends in different countries and differences in growth rate of various kinds of services.

Вступ. Постановка проблеми. Посилення як суспільного, так і наукового інтересу до сфери послуг як частини національних господарств та світової економіки в цілому можна передовсім пояснити зростанням її ролі у зайнятості населення та виробництві валового внутрішнього продукту (ВВП). Наприклад, у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) на сектор послуг припадає від 60 до 80% зайнятості населення. Таке ж домінування спостерігається і в структурі валового внутрішнього продукту. До сфери послуг залучається близько половини прямих іноземних інвестицій (ПІІ), зростає її частка у науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських роботах (НДДКР). Сектор послуг став провідною частиною господарства розвинених країн, економіка яких відноситься до постіндустріального типу.

На сьогодні ще не розроблено послідовно і логічно виписаної теорії сервісного виробництва чи в більш широкому розумінні, так званого „сервісного суспільства”, але актуальність всебічних, у тому числі суспільно-географічних досліджень сфери послуг вже ні в кого не викликає сумніву.

Україна, незважаючи на помітне відставання (на 20-25 років) від розвинених країн світу, динамічно входить у постіндустріальну стадію розвитку. Становлення постіндустріальної системи господарювання у нашій країні збігається в часі з процесом трансформації політичної та економічної систем. Це робить протікання постіндустріальних трансформацій ще більш складним і актуалізує необхідність ґрунтовних досліджень домінуючих тенденцій у цій сфері в інших країнах світу.

У даній статті поставлено за мету проаналізувати фактори, що сприяли прискореному розвитку сфери послуг у розвинених державах світу, виявити особливості динаміки сектору у різних країнах, відмінності у темпах розвитку різних видів послуг.

Для аналізу використано статистичну інформацію Організації економічного співробітництва та розвитку. (www.oecd.org)

Аналіз досліджень та публікацій. Незважаючи на те, що тенденція зростання значення сфери послуг у світовій економіці явно позначилась лише у 1970-х роках, прогнозовано воно було значно раніше. Перша спроба розгляду сфери послуг як самостійного економічного сектору, а не своєрідної похідної від сфери матеріального виробництва була зроблена

авторами трьохсекторної моделі і теорії стадій Аленом Фішером (Allan Fisher) та Коліном Кларком (Colin Clark) [3; 8].

А. Фішер у статті „Виробництво, первинне, вторинне, третинне” („Production, primary, secondary and tertiary”) взяв за відправну точку спробу визначення типу економіки, що склалась „на іншому кінці світу” („down under”), тобто в Австралії та Новій Зеландії. Це привело до появи поняття „первинний”, і „вторинний” сектори. До первинного належать економічні сектори, діяльність яких пов’язана з одержанням первинних ресурсів, – сільське господарство та видобувні галузі. До вторинного – галузі обробної промисловості і будівництва. Третинний сектор охоплює сферу послуг.

Ален Фішер хотів надати поняттю „третинний” сектор позитивного змісту, а не просто визначити його як залишковий продукт, як традиційно розглядалась його колегами сфера послуг. З підходом Фішера був згоден Колін Кларк, але зовсім не всі їх сучасники. Дослідники того часу були далекі від того, щоб згодитись зі змістом третинного сектору. Кларк зазначав, що економіка третинного сектору ще повинна бути написана. Основні методологічні принципи теорії постіндустріального суспільства, які містяться у працях А. Фішера та К.Кларка отримали подальший розвиток у роботах американського соціолога Даніеля Белла (Daniel Bell), який, якщо і не перший ввів у вжиток термін „постіндустріальне суспільство”, то зробив найбільше для його поширення [1]. Серед економічних змін, характерних для переходу до постіндустріального суспільства Белл виділяв, в першу чергу, зростаючу значимість сектору послуг. Учений стверджував, що з розвитком суспільства відбувається рух від переважаючого сільськогосподарського виробництва та видобувної промисловості (доіндустріальна стадія) до домінування переробної промисловості (індустріальна стадія) і, нарешті, до провідної ролі сектору послуг (постіндустріальна стадія). На думку Белла, промислові центри у своєму розвитку будуть рухатись від виробництва товарів, їх транспортування та послуг, пов’язаних з виробництвом, до персональних послуг (ресторанне та готельне господарство, туризм, розваги), а на останній стадії до наукоємного сервісу, що забезпечує доступ до „хорошого життя”, особливо охорони здоров’я, вищої освіти, рекреації, управління. Даніель Белл відводив особливу роль знанням і особливо теоретичним знанням як джерелу інновацій в утвердженні постіндустріального суспільства, виникненні нових високотехнологічних видів виробництва: „Більшість нових наукоємних виробництв (комп’ютерне, електронне, оптичне, полімерне) на відміну від промисловості 19-го століття базуються на теоретичних розробках, що передують виробництву” [1, с. 185]. З утвердженням центральності теоретичних знань з’являються нові інтелектуальні технології для вирішення як організаційних, так і технічних проблем. Продукування та поширення знань, як відомо, також належить до сфери діяльності сектору послуг.

Коли в останній чверті ХХ ст. абсолютна і пропорційна важливість сфери послуг не піддавалась сумніву його вивчення стало невідкладним

завданням. З одного боку, зростали дебати щодо існування залежності розвитку сервісу від промисловості та безперечному лідерстві останньої у рівні продуктивності праці [13]. З іншого боку, деякі вчені, в тому числі економіко-географи вважали, що багато проблем у розумінні тенденцій економічного розвитку виникає тому, що сектор послуг розглядається як окреме дискретне утворення, а не як ланка в продуктовому ланцюгу, який об'єднує функціонально інтегровані види господарської діяльності з виробництва і продажу певного виду товару – від обробки сировини через проміжні стадії виробничого циклу до появи товару на ринку [5]. Водночас успіх промисловості в сучасних умовах часто асоціюється з невидимими факторами, багато з яких пов'язані з якістю ділових послуг, що забезпечуються чи то в межах фірми, чи поза нею [9].

Виклад основного матеріалу. Сфера послуг, посівши чільне місце в економіці розвинених країн за такими показниками, як частка у загальній зайнятості чи валовому внутрішньому продукті, продовжує посилювати свої позиції і за іншими напрямками. У сфері послуг акумулюється близько 50% прямих іноземних інвестицій. Як свідчать результати досліджень американських та британських вчених, надходження ПІІ до сектору послуг США зростали швидше, ніж до промисловості, а обсяг японських ПІІ у європейській сервіс перевершив інвестиції до промисловості [11; 6].

Продовжує зростати частка невиробничої сфери і в НДДКР. У деяких країнах більш як третина всіх витрат на НДДКР, що здійснюються бізнесом, спрямовані на сферу послуг. Наприклад, у Австралії та Новій Зеландії цей показник складає 41%, США – 36%, Данії та Норвегії 35%, Чехії – 34%. Витрати на НДДКР у секторі послуг зростали швидше, ніж у промисловості. Зокрема, у Ірландії та Іспанії щорічний приріст склав 20% в період 1995-2004 рр., тоді як у промисловості близько 2 та 10% відповідно [10, с. 28].

Прискорений розвиток сфери послуг обумовлений впливом ряду **факторів**. Перший з них, який в першу чергу стосується споживчих послуг, пов'язаний із зростанням доходів населення, здатним змінити стиль життя та значно посилити попит на різноманітні послуги. Це спостереження було здійснене ще у 19 ст. німецьким економістом Ернстом Енгелом (Ernst Engel), який зауважив, що частка витрат на послуги у порівнянні з витратами на товари більша у багатих людей, ніж у бідних. Коли суспільство стає заможнішим – зростає частка загального споживання, що призводить до створення нових робочих місць у секторі послуг і стимулює розвиток сервісної діяльності більше, ніж промисловості. У значно сприятливіший період у сенсі доходів населення такий хід думок був підтриманий Даніелем Белом, який описав „Прийдешнє постіндустріальне суспільство” („The Coming of the Post-Industrial Society”), в якому споживання послуг охорони здоров'я, організації дозвілля, освіти, культури стає найбільшим сектором економіки [1].

Другим важливим фактором розвитку сектору послуг стала поява нового їх різновиду – ділових послуг (producer service), які переважно надаються підприємствам, установам, організаціям, а не окремим особам. Ділові послуги охоплюють фінансовий сервіс, науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські роботи, служби надання обчислювальних послуг, маркетинг та рекламний бізнес, окремі види транспорту та комунікацій тощо.

Вважається, що надані послуги формують 70-80 % вартості продукції у більшості промислових компаній. Поділяються на групи вони таким чином: до виробництва (фінансування, дослідження); під час виробництва (фінансові справи, контроль якості, забезпечення безпеки); збут (логістика чи матеріально-технічне забезпечення, дистриб'юторська мережа); під час використання продуктів (технічне обслуговування, лізинг, страхування, обслуговування після продажу, ремонт), після завершення експлуатації (рециркуляція, управління ліквідацією відходів) [4].

Третій, і у багатьох випадках, – визначальний фактор пов'язаний із життєво важливою роллю досягнень в телекомунікації. Без сучасних комунікацій поява великої кількості сервісних продуктів на ринку послуг була б неможливою. Інтеграція комп'ютерних та телекомунікаційних технологій не лише обумовила появу нових та удосконалення існуючих видів послуг, а й дозволила сектору послуг, долаючи значні віддалі, інтернаціоналізуватись, набути міжнародного масштабу. Це стало потужним чинником розвитку невиробничої сфери. В останні 20 років спостерігалось зростання послуг мультинаціональних корпорацій в різних галузях – фінансах, роздрібній торгівлі, туризмі – з використанням тих же стратегій, що були запроваджені іншими секторами світової економіки, включаючи франчайзинг, стратегічні альянси тощо [2]. Все більш активне використання комп'ютерної техніки та мережі Інтернет зробило не таким обов'язковим територіальний збіг попиту та збуту деяких послуг, що спростило географію їх розміщення і залежність від рівня і особливостей економічної активності міста чи регіону. Зростання свободи розміщення послуг – окремий фактор динамічного розвитку невиробничої сфери. Завдяки телекомунікаційним можливостям багато видів діяльності, які раніше були прив'язані до міських центрів, мігрують на периферію міст та за межі міських агломерацій.

Таблиця 1. Частка доданої вартості сфери послуг у загальному обсязі доданої вартості у окремих розвинених країнах світу, %

	1973	1981	1986	1995	2001	2007
ЄС	-	-	-	67,3	70,2	71,7
Бельгія	54,4	64,3	65,9	70,2	72,7	75,2
Данія	64,1	69,1	68,5	71,4	71,3	72,4
ФРН	52,2	58	59,1	66,6	65,8	68,7

Ірландія	45,1	53,7	55,3	55	56,3	64,8
Греція	54,9	58,7	59,8	69,4	72,3	75,9
Іспанія	48,7	57,9	59,8	66,1	66,6	67,4
Франція	58	63,7	67,2	72,6	74,7	77,3
Італія	53,3	57,3	62,3	66,4	69,3	70,9
Люксембург	44,9	60,4	69	77,2	80,7	83,9
Нідерланди	58,4	62,5	64,9	69,1	72,8	73,6
Португалія	54,7	59,1	59,6	65,9	69,2	73,1
Австрія	51,7	58,9	62,4	66,6	67,6	67,7
Фінляндія	49,3	53,3	57,8	62,8	63,3	64,2
Швеція	58,6	64,7	63,9	66,6	70,1	70,2
Велика Британія	56,7	57,7	60,6	67,1	72,8	76,2
Норвегія	63,4	56,6	61,6	62,8	58	55,9
США	61,8	63,2	68,2	71,9	75,9	76
Японія	51,4	57	59,2	64,9	68,6	69,6

Джерело: обраховано автором за „OECD Factbook 2009: Economic, Environmental and Social Statistics - ISBN 92-64-05604-1 - © OECD 2009” Для 1995 р. та 2001 р. – ЄС-15, для 2007 р. – ЄС-27 Для США та Японії наведені дані за 2005 р.

Незаперечним є той факт, що в останній чверті ХХ ст. та ХХІ ст. відбулось безпрецедентне зростання обсягів та використання запатентованих, кодифікованих, та неявних прихованих знань, поширилась формальна освіта. Ця тенденція сприяла посиленню ролі сектору послуг у продукуванні та поширенні знань, що може розглядатись як окремих вагомий фактор його розвитку. Школи бізнесу, консультації з менеджменту, з питань права, бухгалтерського обліку мають спільну характеристику – тлумачення та використання знань для економічної вигоди. Така індустрія знань, на думку британського географа Нігела Сріфта (Nigel Thrift), повинна бути у центрі географічних досліджень будь-якого виду послуг [12].

Зростання зайнятості та виробництва у сфері послуг почалось у індустріальному світі з 1950-х років. У США за період з 1950 до 2000 рр. частка сектору послуг у загальному обсязі виробництва зросла на 21 процентний пункт (з 56,4 до 77,4%), частка зайнятості – на 18 процентних пункти (з 57,4 до 75,4 %) [7, с. 1].

До 1970-х років, сфера послуг здобула позиції провідного господарського сектору у більшості розвинених економік і до 2007 р. склала від 65 до 80% обсягу валової доданої вартості у переважній частині країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) (табл. 1).

Загалом ця тенденція відображає зростаючі потреби в послугах як результат зростання прибутків та попиту на ділові послуги у ОЕСР впродовж 1980-1990-х років. Проте можна прослідкувати і деякі відмінності. Перша група країн, яка включає США, Данію, Бельгію, Францію, Нідерланди, Великобританію, Швецію, Португалію мала порівняно високу частку сектору послуг у загальному обсязі валової доданої вартості вже у 1970-х роках (більше 54%) і з того часу помітно зросла. До 2007 р. у всіх країнах цієї групи частка перевищила рівень 70%.

У другій групі країн (Ірландія, Іспанія, Фінляндія, Австрія, ФРН, Іспанія, Японія) зростання ролі сфери послуг відбувалось з дещо нижчого початкового рівня і до 2007 р. сектор складав 64-70% валової доданої вартості країн. Як правило, для цих країн характерна більша, ніж для країн першої групи, частка обробної промисловості у загальному обсязі доданої вартості. Наприклад, для Ірландії та Фінляндії вона складає 23,6%, для ФРН – 23,1%, в той час як для США чи Данії – 13 та 15% відповідно. Найбільш стрімке зростання даного показника (з 44,9 у 1973 р. до 83,9% у 2007 р.), а відтак і ролі послуг в економіці країни характерне для Люксембургу. Не вписується в загальні тенденції траєкторія розвитку сфери послуг у Норвегії. Зміна частки доданої вартості сектору послуг у загальному національному обсязі залежала від зміни частки видобувної (переважно нафтовидобутку) промисловості. Зростання останнього автоматично призводило до зменшення першого. У 1973 році, для якого і характерний найбільший показник частки доданої вартості сфери послуг у цій країні, питома вага видобувної промисловості була на рівні 1,5%. З початком видобутку північноморської нафти ситуація докорінно змінилась і в подальшому впливала на структуру доданої вартості. Вже у 1980 р. частка нафтовидобутку досягла 16%, змінюючись впродовж 1980-х та 1990-х років залежно від кон'юнктури світового енергетичного ринку, у 2006 р. вона склала 27,7 а в 2007 р. – 25%, спричинюючи відповідні коливання і в ролі сфери послуг у формуванні загального обсягу валової доданої вартості.

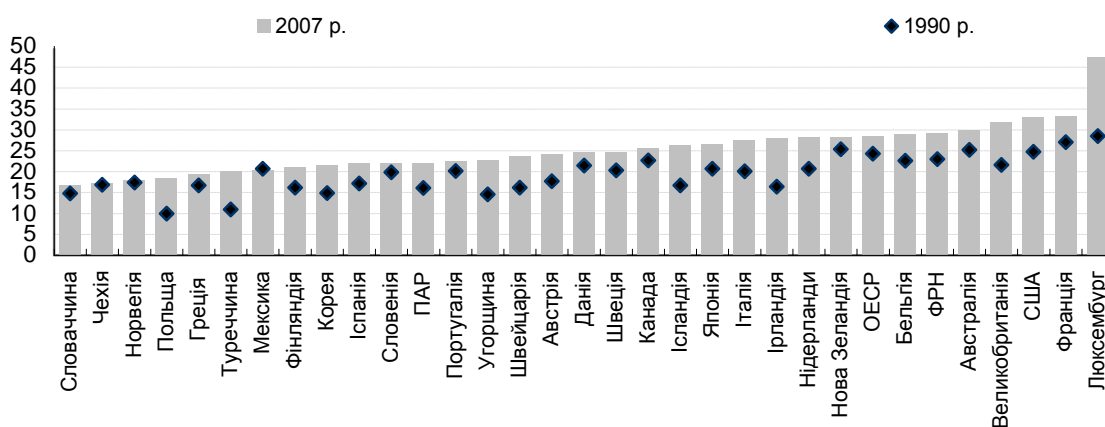

Рис. 1. Валова додана вартість у секторі ділових послуг країн ОЕСР, % від загального обсягу валової доданої вартості

Якщо для сфери послуг загалом характерне зростання її частки у валовій доданій вартості, то аналіз тенденцій у розрізі окремих видів послуг дає різні результати. Як видно з діаграми (рис. 1) частка ділових послуг, зокрема, пов'язаних із банківською та страховою справою, із операціями з нерухомістю зросла за період з 1990 до 2007 рр. в усіх країнах ОЕСР за винятком Мексики.

Особливо помітним зростання було у Люксембурзі, Ірландії, Великобританії, де показник змінився на 18,8; 11,7 та 10,3 процентних пункти відповідно. Не настільки значне збільшення ролі ділових послуг у формуванні валової доданої вартості демонструють колишні соціалістичні країни (Чехія, Словаччина, Словенія). Хоч це твердження не є справедливим для Польщі та Угорщини, де відбулось значне зростання (8,4 та 8 процентних пункти), але з низького початкового рівня.

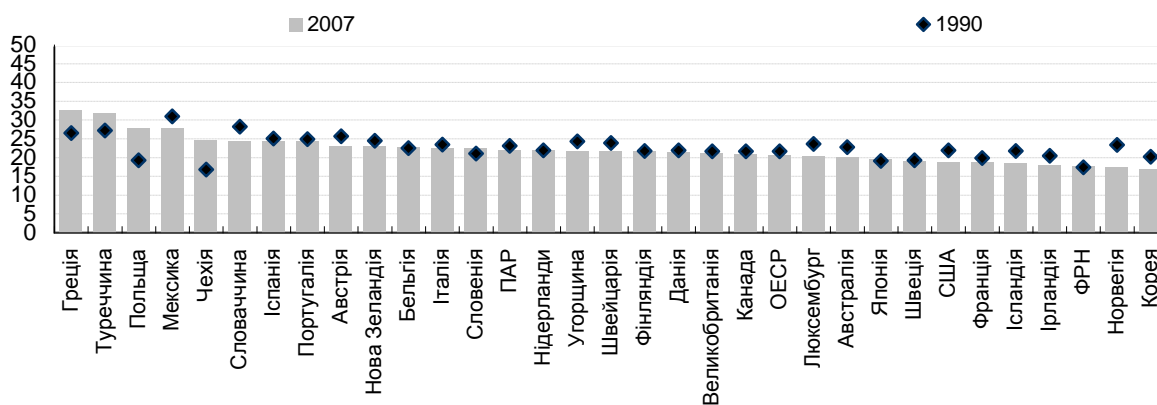

Рис. 2. Валова додана вартість у секторі послуг торгівлі, транспорту, готельного та ресторанного господарства країн ОЕСР, % від загального обсягу валової доданої вартості

Зовсім інші тенденції характерні для такої сукупності послуг, як торгівля, транспорт, готельне та ресторанне господарство (рис. 2). У переважній більшості розвинених країн участь цього сектору економіки у формуванні валової доданої вартості лишилась незмінною або стала менш важливою. Виняток складають колишні соціалістичні Польща, Чехія, Словенія, а також Греція з Туреччиною. Торгівля чи готельне та ресторанне господарство на відміну від, наприклад, ділових послуг фінансового посередництва чи телекомунікацій не належать відповідно до класифікації Євростату (Eurostat) до галузей з інтенсивним використанням знань (knowledge-intensive service). У той час як саме останні, що потребують висококваліфікованої робочої сили, динамічно розвиваються у найбільш розвинених країнах світу.

Темпи зростання обсягів надання послуг різняться між країнами. Ці відмінності відображають контрасти у структурі сфери послуг, яка включає

широкий набір видів діяльності з різними характеристиками. З одного боку – споживчі послуги, які, зазвичай, базуються на дрібномасштабних засадах і використовують стандартні технології, спрямовані на місцевий ринок. З іншого боку – ділові послуги, так звані FIRE (finance, insurance, real estate services – фінансові, страхові, операції з нерухомістю), які надаються переважно великими фірмами з інтенсивним використанням передових інформаційних технологій. Ці послуги сприйнятливі до інновацій та технологічних змін, здатні виходити на міжнародний ринок, вимагають підготованої робочої сили. У найбільш розвинених країнах світу вони формують третину валової доданої вартості.

Висновки. Всебічне дослідження тенденцій розвитку сфери послуг є безперечно актуальним завданням, оскільки ця сфера діяльності стає все більш важливою частиною національних постіндустріальних економік як у сенсі зайнятості, так і формуванні ВВП.

Зростанню значимості сфери послуг сприяли такі фактори: зростання доходів населення; розвиток ділових послуг як частини продуктового ланцюга з виробництва та реалізації товарів; запровадження нових телекомунікаційних технологій та збільшення свободи розміщення підприємств з надання послуг, посилення ролі сектору у продукуванні та поширенні знань.

Темпи зростання обсягів надання певних видів послуг та їх ролі в економіці неоднакові в різних країнах. Для розвинених країн світу характерним є зростання ролі ділових послуг, зокрема, пов'язаних з фінансовою, страховою справою та з операціями із нерухомістю. Вони складають від 25 до 35% валової доданої вартості найбільш розвинених країн і мають тенденцію до зростання.

Негативні показники зростання частки галузей у валовій доданій вартості ОЕСР в цілому та „старих” її членів характерне для торгівлі, ресторанного та готельного господарства, які використовують стандартні технології та спрямовані на місцевий ринок.

1. Bell, 1973, С. 185 Bell D. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting. – New York: Basic Books, 1973. – 507 p.
2. Bryson J., Daniels P., eds. Service industry in the global economy volume 2: Service, globalization and economic development. – Cheltenham: Edward Elgar, 1998.
3. Clark C. , The Conditions of Economic Progress. – London: Macmillan, 1940. – 504 p.
4. Daniels P., Bryson J. Manufacturing Services and Servicing Manufacturing: Knowledge-based Cities and Changing Forms of Production // Urban Studies. – 2002. – Vol. 39, № 5–6. – P. 977–991, 2002.
5. Dicken P. Thrift N. 1992 The organization of production and the production of organization: why enterprises matter in the study of geographical industrialization // Transactions of the Institute of British Geographers, New Series. – 1992. – Vol., № 3 17. – P. 279-291.
6. Dicken P., Tickell A. and Yeung H.W.C. 1997 Putting Japanese investment in Europe in its place // Area. – № 2. – P. 200–212.
7. Donghoon L., Kenneth. W. Intersectoral Labor Mobility and the Growth of the Service Sector // Econometrica. – 2006. – Vol. 74, № 1. P. 1–46.
8. Fisher, A. The Clash of Progress and Security. – London: Macmillan, 1935. – 234 p.
9. Marshall, J.N. Corporate reorganization and the geography of services // Regional Studies. – 1989. – № 23. – P. 139-50.
10. OECD Science technology and Industry Outlook. – OECD, 2008. – 263 p.
11. OhUallachain B. 1996: FDI in American service sectors // Papers in Regional Science. – 1996. – № 75 – P. 397–432.
12. Thrift N.J. Virtual capitalism: the globalization of reflexive business knowledge // Carrier J., Miller D., eds, Virtualism. A new political economy. – Oxford: Berg. – 1998. – P. 161-186.
13. Wolf A. Productivity Growth in the Services Industries: Patterns, Issues and the Role of Measurement // Services industries and the knowledge-based economy. – Calgary : University of Calgary Pres. – 2006. – P. 277-321.